

1919 ЖЫЛ: ҚУБЛА АРАЛ ТӨМЕНГИ ӘМИҰДӘРЬЯ ФРОНТИРИНДЕ КЕҢЕС ХҮКИМЕТИ ХӘМ БОЛЬШЕВИКЛЕР ЭКСПАНЦИЯСЫНА ҚАРСЫ ГҮРЕСЛЕР: ТАРИЙХЫЙ ТУЛҒА – БАЛА БИЙ ОБРАЗЫ, АҰЫЗЕКИ ТАРИЙХ, АРХИВЛИК ДЕРЕКЛЕР

Турсынбаева А. (КМУ),

Наурызбаев А. (Навойи ДУ),

Юсупов О. (НМПИ)

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308893>

Қарақалпақстан – муқаддес дияр, бул жерлерде өткен әсирлердеги тарийхый шахслар (хожа-хәким, улама-пирлер, елши-беглербеги, аталық-бийлер...) данышпан шайырлар, ахун-қазылар, ел қорғаған батырлардын муқаддес жайлары жайласқан, усы, кийели – муқаддес зәмийинде халқымыздың азатлығы, еркинлиги, тынышлығы, өзлик ушын, өзин-өзлери баскарыўы ушын гүрескен – ел азаматлары, халық қахарманлары пайда болған. Усы, бийбаҳа – муқаддес жерде ХХ әсир халықты, сырткы жаўлардан корғаўда, ел-журттың пүтинлигин хәм абад турмысты саклаўда, социаллық (күнделикли тыныш өмир) турмыстың тураклылығын саклаўда гүрескен ел басшылары, халықтың соңғы батыр-уллары зулымлық пенен гүрескени хәм қурбан болғаны мәлим, оларды тарийх умытпайды.

Тийкаргы сюжет: Арал диярының тарийхый тулгалары, ол кимлер? ХХ әсирдин биринши шерегинде Кубла Арал бойы Әмиўдарья алабында Кеңес хукимети хәм большевиклер (қызыллар) диктатурасы, идеологиясына қарсы гүрескен жергиликли лидерлер-басшылар, жергиликли аймаклық тулғалардың өмири хәм хызметлерин үйрениў ұатандарлық тарийх илиминдеги әхмийетли маселелердин бири болып атыр. Арал дияры «репрессия тарийхтаныўы» контекстинде, Қарақалпақстанда репрессиялар тарийхын үйрениўде, тарийхшы – академик С. Камалов баслап берди [1].

ХХ әсир биринши шерегинде Қарақалпақстан халқының большевиклик диктатура хәм идеологиясына қарсы гүресте, өзлерин-өзлери қорғаў ушын әскерий күш-нөкерлер топлап, еркинлик ушын гүрескен, жергиликли этно-лидерлердин бири – **Тәжимурат улы Кутлымурат бек (лақабы Бала бий)** исми, образлы тилге алынады. Кубла Арал хәм Хорезм аймағындағы (1916 – 1919 жыллар) социаллық-сиясий ўақыяларға қатнасқан тарийхый тулғалар тағдири ҳаққында кимлер изертлеген? Ташкентли Б.Алланиязов репрессия қурбанлары – Аллаяр Досназаров ҳаққында, Ш.Бабашев Коңырат хәкими – молла Үбби Ернийаз улы хәм басқада «репрессия» қурбанлары болғанларды анықлады [2]. Қарақалпақстанда

уламаларды куўдалаулар тарийхы бойынша Абдисайыт Пахратдинов «Шейитлер тағдири» эссе-китабында, т.и.д. М. Карлыбаев, О.Юсупов, А.Ерманов мақалаларында [3], сиясий репрессия тарийхы бойынша Б.Кошанов, А. Джумашев, С. Нуржанов, Р. Базарбаев, А. Кудияров изертлеулері, илимий мақалалары хэм тарийхий-манауийлик ағартыушылықта орны хэм хызетлери гиреули.

Ўатанымыз тарийхында «ак излери» болған дауирдиң бири – **1919-жыл ўақыясы**. Қубла Арал бойы – Хорезм хэм Қарақалпақстан аймағында, бурынғы Амударья бөлими хэм Хийўа ханлығындағы әскерий, сиясий хэм социаллық жағдайлар, дағдарысларды архив хужжетлери хэм аўыз еки тарийх – яднамалары тийкарында жазылмақта. Амиударья алабында большевиклер диктатурасына қарсы Қутлымурат бий – (лақабы Балабий) хэм Қум өзекли Убайдулла (Багаутдинов Губайдулла), (лақабы Хан Максым) жергиликли лидер-қахарман екенин «жаңа тарийх» та орын алды. Тарийхка кирмей қалған шахслар баршылық. [**ЦГА РК фонд 34 , опись -1. дело-1.**].

XX әсирдин басында Түркстан хэм Хорезм халықларына да биринши жер жүзлик урыстың акыбетлери, қыйыншылықлары социаллық хэм экономикалық турмысқа қатты тәсир етти, кембағалшылық, жетиспеушилиқ, ашлық, жумыссызлық, мәрдиқарға мәжбурий адамларды жиберіу халықтың шыдам кесесин шайпалтты. **Арал диярында – 1919-жылы не ўақыя болған?** Амиударья алабында Кеңес (Шўра) хуқимети хэм большевиклик экспанция хэм идеологияға қарсы төмеңи Амиударья дельтасындағы Ураллы-казаклар (кәкәлли уруслар) қозғалаң тапты. Оларға Арал бойы жергиликли этно-лидер Лепес бай – болыс Жолдас улы, Тәжимурат улы Қутлымурат бий – хәким (Балабий): Нокис хәкими-болысы – Иният бай Нияз улы, Қум өзекли Убайдулла (Хан Максым), сондай-ак, Шымбайлы – Адил аталық улы Ибрайым болыс, Кегейли – Жаңа базарлы-Сейтназар болыс, Ерназар аталық перзентлери Хожамет болыс да, «он еки болыстың» айрым этно-клан лидерлери «кызыллар – большевиклер сиясатына» қарсы көтерілиске қатнасқан еди.

Әскерий декреклерде: Шўра хуқиметине хэм кызылларға қарсы **жаўлар:** №1 – атаман Фильшев, №2 Иният болыс – хан, №3 Ибрайым болыс, №4 Халмурат бай, **№5 Бала бий**, №6 Сейтназар болыс, №7 Хан Максым хэм басқалар не ушын ураллы казаклар мапи ушын әскерий *симбиоз* болғаны маселеде еле де изертлеулер керек!...

Қоңырат аймағындағы социаллық дағдарыслар – ашлық, қарақшылық, тәртипсизлик, теңсизлик, өз-ара ала-аўызлық, ала-сыпыраң, қыйын жылларда ел-журтты «ишки жаўдан» - яумыт қарақшылардан қорғауда қала-хәкими, аймақ-беги, сыпатында басшылық еткен шахслар бири – Бала

бий көзге коринген. **1919-жылы 15 – 16-август кунлери** Шымбай, Зайыр, Мойнак, Ишим, Тоқмақ хәм басқа да аймақлары большевиклик диктатурасына қарсы – альтернативлик «**Шымбай Республикасы**» (1919-жыл 16-август – 1920-жыл 7-февраль) **хүкимет** болған. Әлбетте, бундай ўақытша еркинлик, азатлық, ғәрезсизликке қарай бир адым ушын гүресийүде жергиликли, аймақлық басшы – этно-лидерлер Лепес бай – исбилермен болыс, Бала бий, Хан Максым, Иният болыс-хан, Ибрайим бай – болыс хәм басқада ел-журт басқарған азаматлардын аўыз биршилиги, арқа болыслары, улама –ийшанлардың коллап-кууатлаўы болды.

Тажимурат бий улы Кутлымурат бий (Бала бий) – Қоңырат қаласының бурынғы «Бек» лаўазымда хызмет еткен инсаны, ғәрезсизлик ушын гүрескенлердің бири еди. Ол Зайырлы «ураллы-казак» атаманлар дүзген әскерий *жүзлик* бөлимде өзиниң атлы нөкерлери менен қосылып, сыртқы хәм ишки душпанларға қарсы турғаны, хәққинда тарийхый мағлыўмат, социаллық яднама жазылған еди.

Қоңыратлы «**Бала бий**» - **Қутлымурат бий образы**, тағдири хәққинда, жазыўшылар: Ж.Сапаров, А.Садыков тәрәпинен тарийхый көркем шығарма дәрәтилди. **Бала бий образы** тарийхый-әдебий тулғасын – яднамалар, аўызеки тарийх тийкарда жазды.

1919-жылы Амиўдарья делтасындағы отырықшы «Араллы-өзбеклер» хәм «төменги» қарақалпақлар жамийетиндеги бийлери хәм беглер бегилери жәми биригип, Қоңыраттың бийғәрезлигин сақлаўға киристи. Сол жыллары Қоңыратта «Автономия» хәкимшилик дүзиўде Қоңыратлы суфылар әўлады – **Молла Убби Ернийаз суфы** улының орны хәм хызметлери коринди. Ол Қоңырат аймағына тез-тез тонаўшылыққа келетуғын «яумыт» сардарларына қарсы әскерий күшти бириктириўде әззилик етти. **Молла Убби** хәм **Қутлымурат бек (Бала бий)** бирликте, ели-халқы ушын гүреске бел байлады. Олар Қоңырат қаласы бийғәрезлик ушын әскерий күшлер топлады. Әмиўдарьяның оң жағаларында қараўыллық хызметлердеги Зайырлы ураллы-казак жүзликлерден әскерий жәрдем алды. Қоңыратты яумыт-қарақшылар тонаўынан қутқарды. Хийўа ханлығындағы сиясий дағдарыс, сардар Жунайд *хан* сиясаты, Қоңырат бийлериниң сиясий ояныўына, өзин-өзи басқарыў, ел-журтты бийғәрезликте басқарыў нийетлери, мәплери пайда болды. Қоңыратта хәкимшилик антропологиясы (антропология власти) сиясий оймак-таласларда – Молла Убби хәм Қутлымурат бий топарларында сезилерли болды. Қутлымурат бий – (Бала бий) образы этно-көркем шығарма – ол «қанқор, адам канын ишкен», - деп каралады. Қарақалпақ ОГПУ хызметкери: Мәмбет Кузенбаевтың еске түсириўинде: 1919-жылы Қоңыратқа «яумыт» баспашылары топылысы үлкен болған.

«Бала бий»дің атлы нөкерлері хәм Зайырлы ураллы-казак жузликлері бир жағадан бас шығарып, бирликте «қоңсы яумытлар» - қаракшыларды қатты соққыға ушыратты. Қоңыратқа тонаушылық етиўге келген Якшыгелди, Дошымук, Шәрик нөкерлері қырғын тапты» - деп гүрриң айтқан еди. Бала бий «Оралский»лердің жақсылық ислерин кайтарыў ушын, атаман Фильшевтиң «бийгарезлик» ушын козғалаңына әскерий күш болып, жәрдем берди, бирге әскерий симбиозда «кызыллар*- большевиклерге қарсы гүрести.

Шымбай Республикасы: (1919 – 1920) алтарнативлик хукимет тәғдири қандай болған? Қубла Арал дияры төменги Әмиўдарья фронтинде (оң, бержак) тәрәпинде Әмиўдарьялы ураллы-казаклар (какәлли уруслар) атаманлары хәм болыслары менен жергиликли арқа регион (Зайыр, Ишим, Терманбес, Мойнак) этно-клан болыслары, бийлері менен этно-әскерий *симбиоз* болып, кызылларға қарсы турған еди...

Қоңырат автономиясы: 1919-жылы жаздан – 1920-жыл ерте бәхәрге шекем Қоңырат ели «автономиясы» на Бала бий басшылық етти. Әмиўдарья ойпатлығында большевиклерге қарсы гүресте, Нөкис болысы болған – Иният болыс - *хан*, Бала бий, бек - *хан*, Убайдулла *хан* - максым, және – *арқа*ның «он еки болыс»тың улама, ахун-ийшанлары большевиклерге қарсы турыў, гүресийлері узаққа бармады. *Қара кум* - «король»и, яумытлар лидери – Жунайд сардар - *хан* үгитине исеним де болыўға, биригий, *бир жағадан бас шығарыў, кеңлик етиўге* хәрәкетлер етти.

1919-жылы Нөкис қорғандағы ўақыя. Төменги Әмиўдарья жағаларын «кызыллар» тапсырмасы менен қорғап жүрген Бала бий атлы нөкерлері *Нөкис қорғанға келген еди. 1919-жыл большевиклер тәрәпинен Россияда Дон /казаклары, Урал / казакларына қарсы қатты репрессия сиясаты басланған еди. Әмиўдарья бойында *Қара таў* дан – Арал теңизге шекемги аралықты *караўыллық хызметлер*деги Ураллы-казакларда үлкен қорқыныш пайда болды. «Кызыл» атаман Фильшев, Иният болыс, Бала бийлер биргеликте қалай *жан сақлаў*, ертенги күн таңдири ушын мәсләхәтлести. **Тарийхта қалған күн?! 1919-жылы 16-июль. *Кызыллар* образы – отлы сағым болды, *кызыл* болғанлар купия болшекленди... Нөкис әскерий қорғанында, №3-Зайыр ураллы/казаклары *жузлик* (сотник) лериниң нөкерлері дизимге алынған. Қоңыраттан келген - **Бий Қутлымурат – (Балабий)**, атаман Фильшев Михайл: улыўма 218 нөкердің Қаратаўдан баслап Арал теңизи жағалаўына шекемги төменги Әмиўдарья дельтасы бойларында кызыллар-караўыллық хызметлерде болғанларды сапластырыў, олардағы қурал-жарақларды тартып алыўға хәрәкетлер болған еди.**

Гүреслер финалы: Қоңыратлы тарихый тулға - Бала бий көп жыллар Әмиўдарьяның шеп тәрeпинде, кешегі өзине душпан, өзгелер (чужой) - яумыт сардарлары менен аўқам болып, *большой*ларға – қызылларға қарсы гүреслерге қатнасқан еди. Ол ашшы өмир сабақлары ақыбетинен, даңқсыз гүреслери соңынан, дүзлерде, тоғайларда «күнделикли өмир» жасап, кеселлик тапты. Ол *Шайдаков*тың қызыл әскерлери куўдалаўынан жасырынып, «Қарақум» ишиндеги аўыллар арасына араласып *изсиз* жок болды. Қутлымурат бий жасы алпысқа келген, ири геўдели, копа сақаллы, мурты жалпақ бетине жарасықлы, ел журт басшысы, батыр инсан, - деп кексе аталар еслеп, яднамада тәриплер еди. Ол **1925-жылы «Қара кумда» бир кудық (Шығырлы) бойында** аўырыўдан қайтыс болғаны ҳаққында ККАО ОГПУ купия хабар жеткен. Қоңырат қаласын яумыт баспашылардан қорғаўда «Балабий»шилердиң тәрeпинде болғанлардын бири Марқабай батыр Оразымбет улы – большевиклер идеологиясына исенди, хызмет етти, бирақ, Марқабай болыста – сиясий репрессияның қурбаны болды.

Жуўмақ: Кубла Арал бойы Әмиўдарья алабында «Таза Жаңа қала» елатының қәлиплесиўинде, **Қанлыкөл аймағында** абат мәкан курылыўында, ел-пәрўар, көреген зыялы – қырық жыл *беглер беги* лаўазымында ел ушын мийнет еткен этно-элита, **Қутлымурат бий Аманбай улынын** хызметлери миллий тарихымызда өз орнын алады [4.] Арал теңизи ҳәм Қоңырат диярында Кеңес хуқимети ҳәм большевиклер экспанциясы ҳәм идеологиясына қарсы шыққан, Қоңыратты ишки жаўлардан – каракшылардан қорғаўда, ўатан суйиўшилиқ, ел пәрўар болған Қутлымурат бий Тәжимурат улы, Молла Убби Ер尼亚з улы, Марқабай Оразымбет улы хызметлери елимиздиң, арқа диярының ғәрезсизлик ушын гүреслери жылнамасына да жаңаша, толық жазылыўы керек.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. 1. Өзбекстанның жаңа тарихы Ташкент, 2000, 2-китап, 306 бет.
2. Бабашев Ш. «Дәхмет дегизи: қарақалпақ уламалар үстинен хуқим (тарихый дереклер). Нөкис, 2009. 50-бет.
3. Асанова Г., Юсупов О., Ерманов А. Арқа Өзбекстанда большевиклердиң меморандумы ҳәм экспроприациялык ислери./Вестник ККОАН РУз, №3 2005, Юсупов О., Тащанов Қ. 1917 – 1924-жылларда Хорезм ўәлаятының сиясий вазиятлары. Топлам: НМПИ магистрлериниң топламы «Илимниң актуал мәселелери» Нөкис, 2008. 47-49-б., Юсупов О., Ерманов А. Қарақалпақстандағы мухаддес жайларға большевиклердиң меморандумы (XX әсирдиң 20-30 жыллары) / «Илим ҳәм жәмийет», Нөкис, №3-4, 2008. 21-26-бетлер.
4. Асмадинов О., Мамбетуллаев М., Юсупов О. Тарих бетлерин парақлағанда қарақалпақ беглер бегиниң тәғдири биймәлим қала береме? ямаса соңғы *беглер беги* Кытай-Аралбай Аманбай бий улы Қутлымурат бий (беглер беги) ҳаққында. // Еркин Қарақалпақстан, Нөкис, 2001. декабрь.